

САЪДИДДИН ҲАМАВИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА “ИЖТИМОИЙ ФАОЛ ШАХС” МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Ражабов Алишер Шавкатович

Бухоро давлат педагогика институти мустақил изланувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21873563>

Тасаввуф фалсафасида ижтимоий фаол шахс муаммоси ислом тафаккури ва Шарқ фалсафий анъанасининг энг мураккаб, шу билан бирга амалий ва назарий жиҳатдан муҳим йўналишларидан бирини ташкил этади. Кўпинча ғарбий ҳамда айрим совет шарқшунослигида тасаввуф фақатгина дунёдан узилиш (зуҳд), таркидунёчилик, индивидуал комилликка интилиш ва пасив мистик мулоҳаза юритиш таълимоти сифатида талқин қилинган. Ваҳоланки, тасаввуфий онтология ва гносеологиянинг чуқур таҳлили шуни кўрсатадики, комиллик босқичларининг якуний нуқтаси инсоннинг жамиятдан ажралиши эмас, балки Яратувчи маърифатини англаган ҳолда ижтимоий борлиққа қайтиши, маънавий-ахлоқий ва амалий фаолият орқали жамиятни ислоҳ қилишидир. Тасаввуфий тажрибадаги “сайри илаллоҳ” (Ҳақ сари ҳаракат) босқичи “сайри филлоҳ” (Ҳақда бўлиш) ва “сайри аниллоҳ бил-иллоҳ” (Ҳақдан халқ сари Ҳақ билан қайтиш) босқичлари билан тўлдирилади. Айнан мана шу сўнгги босқич тасаввуф фалсафасининг ижтимоий моҳиятини, юксак маънавиятга эга бўлган шахснинг жамиятдаги фаол ўрнини ва функционал масъулиятини белгилаб беради¹.

Тасаввуфда ижтимоий фаол шахс муаммосининг назарий асослари биринчи навбатда инсоннинг коинотдаги ўрни ва унинг бошқалар олдидаги бурчи ҳақидаги тасаввуф онологиясига бориб тақалади. Ислом фалсафаси ва тасаввуф таълимотига кўра, инсон коинотнинг энг улуғ гултожи, яъни “аҳсани тақвим” мақомидаги мавжудот сифатида яратилган бўлиб, у яратганнинг ердаги ўринбосари (халифаси) ҳисобланади. Бу халифалик мақоми инсонга бежиз берилмаган; унинг моҳиятида бошқаларга ғамхўрлик қилиш, жамиятда адолатни қарор топтириш, илм ва маърифатни ёйиш масъулияти ётади. Саъдиддин Ҳамавий ва каби йирик мутафаккирнинг асарларида инсоннинг ўз нафсини поклаш жараёни ҳеч қачон жамиятдан узилиш дегани эмаслиги қатъий далилланган. Аксинча, инсон ўз нафсини тарбиялаб, қалбини ёмон хислатлардан тозалагандан сўнг, унда бошқаларга нисбатан чексиз меҳр-оқибат, шафқат ва хизмат қилиш истаги уйғониши керак. Тасаввуфда “халққа хизмат қилиш Ҳаққа хизмат қилиш билан баробардир” деган устувор тамойил амал қилади. Бу эса ижтимоий фаол шахснинг маънавий-ахлоқий пойдеворини ташкил этиб, унда жамоат манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиш кўникмасини шакллантиради. Мутафаккирларнинг таъкидлашича, ҳақиқий ориф ёки комил инсон жамиятдаги ноҳақликларга, маънавий инқирозларга ва жаҳолатга қарши маърифат ва илм орқали курашадиган, халқнинг дарди билан яшайдиган шахсдир.

Ижтимоий фаол шахс феноменининг тасаввуфий-фалсафий асослари, энг аввало, “инсон комил” (мукаммал инсон) концепциясида ўзининг юксак ифодасини топади. Ҳаким ат-Термизий, Абу Ҳомид ал-Ғаззолий, Муҳйиддин ибн ал-Арабий, Нажмиддин Кубро, Азизиддин Насафий ва Баҳоуддин Нақшбанд каби мутафаккирларнинг қарашларида инсон борлиқнинг ва жамиятнинг марказий ҳамда фаол субъекти

¹ Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. –Б. 45.

сифатида эътироф этилади. Инсон – кичик олам (олами сағир) бўлиб, у катта оламдаги (олами кабир) барча илоҳий сифатлар ва маъноларни ўзида мужассам этади. Бинобарин, комил инсон нафақат ўзининг ботиний дунёсини тартибга солувчи, балки ташқи ижтимоий муҳитда ҳам адолат, эзгулик ва маърифатни қарор топтирувчи фаол кучдир. Азизиддин Насафий ўзининг “Инсони комил” рисоласида таъкидлаганидек, комил инсон тўрт нарсасига - яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маърифатга мукамал тарзда эга бўлган шахсдир². Бу ўринда “яхши феъл” ва “яхши ахлоқ” сервезуал фаолиятни, яъни шахснинг жамият аъзолари билан бўладиган амалий ва ижтимоий муносабатларини назарда тутди.

Тасаввуфда ижтимоий фаол шахсни шакллантиришнинг яна бир муҳим механизми инсоннинг билиш жараёни (гносеология) ва ақлий-маънавий камолоти билан бевосита боғлиқдир. Саъдиддин Ҳамавийнинг “Маҳбуб ул муҳиббийн ва матлаб ул восилийн” (Муҳибларнинг маҳбуби ва восилларнинг излагани), “Сажанжал ул-арвоҳ ва нуқушул-алвоҳ” (Руҳларнинг кўзгуси ва лавҳлардаги нақшлар), “ал-Мисбоҳ фи-т тасаввуф” (Тасаввуф чироғи), “Сакийнат ус-солиҳийн фи маърифати қавоъид ил-яқийн” (Солиҳларнинг сукунати ва яқийн қоидаларини англаш), “Баҳрул маоний” (Маънолар уммони) каби асарларида кўрсатилишича, инсон ўз ақли ва тафаккурини чархлаб, илм эгалламас экан, у жамиятга ҳам, ўзига ҳам ҳақиқий фойда келтира олмайди. Тасаввуф таълимотида билиш фақатгина китобий билимлар билан чегараланиб қолмасдан, балки ҳаёт тажрибаси, ахлоқий амалиёт ва инсонлар билан мулоқот жараёнида бойиб борадиган тизимдир.

Саъдиддин Ҳамавий асарларида инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг гносеологик ҳамда онтологик таҳлили берилган. Саъдиддин Ҳамавий борлиқнинг бир марта берилган яхлитлиги ва ундаги ҳар бир зарранинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги ғояларини илгари сураган экан, шахснинг жамиятдаги ҳар бир ҳаракати бутун ижтимоий тизимга таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Унинг космик ва ижтимоий мувозанат ҳақидаги қарашларида шахс маънавияти ва фаоллиги ижтимоий барқарорликнинг кафолати ҳисобланади³. Азизиддин Насафий эса “Кашф ул-ҳақойиқ” ва “Зубдат ул-ҳақойиқ” асарларида инсоннинг руҳий ва жисмоний тараққиётини жамият тараққиёти билан узвий боғлиқликда кўради. Насафийга кўра, илмларни эгаллаш, дунёвий ва диний билимларни уйғунлаштириш ва ушбу билимларни жамият фаровонлиги йўлида қўллаш шахс ижтимоий фаоллигининг асосий мезонидир⁴.

Тасаввуф фалсафасида ижтимоий фаол шахснинг шаклланишида маънавий-ахлоқий тарбия (тазкия ан-нафс ва тасфия ал-қалб) босқичи муҳим методологик рол ўйнайди. Бироқ, бу тарбия жараёни ўз-ўзича мақсад эмас, балки шахсни ижтимоий

² Қаранг: ۱۲۰. ص. ۱۳۷۷/۱۹۹۸. تهران: انتشارات طهوری، (Насафий, Азизиддин. Инсон ул-комил / Танқидий матн муаллифи ва сўзбоши: Анри Корбен. – Техрон: Интишороти Тахурий, 1377/1998. – Б. 120.)

³ Chittick W. C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination. – Albany: State University of New York Press, 2010. – P. 134.

⁴ Қаранг: ۸۴. ص. ۱۳۷۹/۲۰۰۰. تهران: انتشارات طهوری، (Насафий, Азизиддин. Кашф ул-ҳақойиқ / Танқидий матн ва тасҳих: Херман Ландольт ёки тегишли илмий нашр муҳаррирлари томонидан тайёрланган матн асосида. – Техрон: Интишороти Тахурий, 1379/2000. – Б. 84.) ; نفسی، (Насафий, عزیزالدین. زبدة الحقایق / تصحيح و تحقیق: نصرالله پورجوادی. – تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱/۲۰۰۲. ص. ۱۱۲. Азизиддин. Зубдат ул-ҳақойиқ / Таҳқиқ ва тасҳих: Насруллоҳ Пуржаводий. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳи, 1381/2002. – Б. 112.)

фаолиятга тайёрлаш воситасидир. Нафсни жиловлаш, кибр, очкўзлик, ҳасад ва хиёнат каби иллатлардан халос бўлган шахс жамиятга кириб борганда ҳалоллик, адолат ва фидойилик намунасига айланади. Тасаввуфий нуқтаи назардан, ахлоқий жиҳатдан покланмаган шахснинг ижтимоий фаоллиги жамият учун хавфли бўлиши мумкин, чунки у ўз эгоистик манфаатлари ва нафсий интилишларини ижтимоий манфаатлар кийими остида амалга оширишга уринади. Аксинча, нафсини тарбиялаган суфий шахс ўз ижтимоий фаолиятида холислик (ихлос) ва жамиятга хизмат қилиш тамойилига таянади⁵.

Ижтимоий фаол шахс тушунчаси тасаввуфдаги касб-хунар ва иқтисодий муносабатлар фалсафаси билан ҳам бевосита боғлиқ. Тасаввуфий манбаларда текинхорлик, тиланчилик ва жамият бўйнига юк бўлиб яшаш кескин қораланади. Абдурахмон Суллабийнинг “Оқил ва жоҳил” ҳамда “Футувватнома” асарларида, шунингдек, Хужвирийнинг “Кашф ул-махжуб” рисоласида таъкидланишича, ҳақиқий суфий - ўз меҳнатининг мевалари билан кун кечирадиган ва бошқаларга ёрдам қўлини узатадиган шахсдир⁶. Шундай қилиб, тасаввуфий ижтимоий фаоллик иқтисодий мустақиллик ва меҳнатсеварликка таянади. Бу ёндашув ўрта асрлар Шарқ жамиятида хунармандчилик, деҳқончилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига, ижтимоий инфратузилманинг мустаҳкамланишига кучли маънавий туртки берган.

Замонавий илмий-фалсафий дискурсда тасаввуф фалсафасидаги ижтимоий фаол шахс қарашларини қайта англаш ғоят долзарб аҳамият касб этади. Бугунги глобаллашув, маънавий инқироз ва экзистенциал ноаниқлик даврида тасаввуфнинг ижтимоий-ахлоқий потенциали шахсда масъулият, ахлоқий барқарорлик ва ижтимоий алтруизмни шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Тасаввуфий фаоллик андозаси инсонни нафсоният ва утилитаризмдан халос этиб, уни маънавий юксак, жамият ва табиат олдидаги ўз масъулиятини англайдиган комил шахс даражасига кўтаради. Шундай қилиб, тасаввуф фалсафасидаги ижтимоий фаол шахс - бу нафақат маънавий камолотга эришган индивидуал мистик, балки ўз маърифати ва ахлоқи билан борлиқни, жамиятни ва инсонлар ўртасидаги муносабатларни гўзаллаштирувчи, обод қилувчи ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан ислоҳ этувчи ижодкор ва бунёдкор субъектдир.

Тасаввуф таълимотида ижтимоий фаол шахс муаммоси ўрта асрлар Шарқ фалсафий-ижтимоий тафаккурининг энг муҳим ва мазмунли қатламларидан бирини ташкил этади. Кўпгина тадқиқотчилар ва манбашунослар томонидан тасаввуф фақатгина тарқдунёчилик, зоҳидонизм ёки фақат шахсий руҳий покланиш ва илоҳий ишққа берилишдан иборат, деб бирёқлама талқин қилинишига қарамай, тарихий-академик манбалар бу қарашнинг мутлақо нотўғри эканини кўрсатади.

Шахс фаоллигининг муҳим гносеологик-тарбиявий асоси Ҳамавий томонидан ривожлантирилган руҳий комиллик босқичлари - “сайр ва сулук” концепциясида намоён бўлади. Тасаввуфий тажрибада руҳий юксалиш тўрт босқични ўз ичига олади: “сайри илаллоҳ” (Ҳақ сари сайр), “сайри филлоҳ” (Ҳақда сайр), “сайри аниллоҳ бил-иллоҳ” (Ҳақдан халқ сари Ҳақ билан қайтиш) ва “сайри фил-ашё бил-иллоҳ” (Нарсаларда

⁵ Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 115.

⁶ Қаранг: طهوى انتشارات: تهران – ژوكوفسكى والتين: مقدمه و تصحيح / المحجوب كشف، عثمان بن على ابوالحسن، هجویری – ۱۳۵۸/۱۹۷۹. – ص. ۲۱۰. (Хужвирий, Абул Ҳасан Али ибн Усмон. Кашф ул-махжуб / Таҳқиқ ва муқаддима: Валентин Жуковский. – Техрон: Интишороти Тахурий, 1358/1979. – Б. 210.)

Хақ билан бирга сайр қилиш). Ҳамавий таълимотининг марказий нуқтаси шундаки, комилликнинг якуний мақсади дастлабки икки босқичда - яъни Ҳаққа эришиб, Яратувчи маърифатида ғарқ бўлиб қолишда эмас. Аксинча, ҳақиқий комиллик ва етуклик учинчи ва тўртинчи босқичларда, яъни Яратувчи маърифати билан қуролланган ҳолда халқ (жамият) бағрига қайтишда кўринади⁷. Ҳақдан халқ сари қайтган маънавий фаол шахс жамиятнинг турли қатламлари билан мулоқотга киришади, инсонларга маърифат улашади, уларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялайди ҳамда жамиятдаги иллатларга қарши маърифий ва амалий воситалар орқали курашади. Шундай қилиб, Ҳамавий тасаввуфида ижтимоий фаоллик руҳий комилликнинг натижаси ва шартли якуни сифатида баҳоланади.

Саъдиддин Ҳамавий илмий-фалсафий меросининг Янги Ўзбекистонда ижтимоий фаол шахс маънавий қиёфасини шакллантиришдаги ўрнини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун мутафаккир таълимотидаги экзистенциал-антропологик, герменевтик ва социо-маданий жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ҳамавий таълимоти шахс маънавиятини шакллантиришда фақатгина муайян ахлоқий даъватлар тўплами бўлиб қолмай, балки инсоннинг руҳий-маънавий имкониятларини ижтимоий борлиқда намоён этишнинг тизимли ва фалсафий методологиясини таклиф этади⁸.

Ушбу таҳлилнинг муҳим йўналишларидан бири - Ҳамавийнинг “ихтиёр ва ҳурлик” ҳамда унинг ижтимоий масъулият билан ўзаро мутаносиблиги ҳақидаги ғояларидир. Тасаввуф фалсафасида нафсий истаклар ва дунёвий эҳтирослар қузғолонидан озод бўлган шахсий ҳурлик (хуррият) тушунчаси марказий ўрин тутди. Ҳамавий талқинида инсон нафсий ҳирс ва манманликдан поклангандагина ҳақиқий ижтимоий ва маънавий эркинликка эришади. Янги Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш ва шахс ижтимоий фаоллигини ошириш жараёнида ушбу ғоя фундаментал аҳамиятга эга. Эркин ва ижтимоий фаол шахс ўз хатти-ҳаракатларини тор манфаатларга эмас, балки ижтимоий масъулият, жамият манфаати ҳамда умуминсоний қадриятларга мувофиқ равишда ихтиёрий равишда тартибга солади⁹.

Иккинчидан, Саъдиддин Ҳамавийнинг герменевтик ва рамзий-когнитив ёндашуви замонавий шахсда танқидий ва таҳлилий фикрлаш маданиятини ривожлантиришда муҳим манба ҳисобланади. Ҳамавий ўзининг матнлар ва борлиқни англашга қаратилган усулиятида ҳодисаларнинг фақат зоҳирий (юза) жиҳати билан чекланиб қолмай, уларнинг ботиний (чуқур) маъно-мазмунини англашга ундайди. Бугунги мураккаб ва ахборот билан тўлинган глобаллашув даврида Янги Ўзбекистон ёшларида юзаки популизм, сохта ғоялар ҳамда манипуляцияларга берилмаслик, ахборотларни теран таҳлил қилиш ва маънавий-ахлоқий компасни йўқотмаслик қобилиятини

⁷ Ҳамалӣ, Саъдиддин. Маънавий / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۱۷۸. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маънавий ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исонӣ, 1375/1996. - Б. 178.)

⁸ Ҳамалӣ, Саъдиддин. Маънавий / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۲۳۵-۲۳۷. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маънавий ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исонӣ, 1375/1996. - Б. 235-237.)

⁹ Ҳамалӣ, Саъдиддин. Маънавий / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۲۴۸-۲۴۹. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маънавий ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исонӣ, 1375/1996. - Б. 248-249.)

шакллантиришда Ҳамавийнинг ушбу когнитив-методологик мероси ўзига хос маънавий филтр вазифасини бажаради¹⁰.

Учинчидан, Ҳамавий таълимотида илгари сурилган “мутоаба ва намуна” (шахсий ижтимоий ўрнак) тамойили Янги Ўзбекистонда ижтимоий фаол шахснинг маънавий-ахлоқий етакчилигини асослайди¹¹. Кубравийлик мактаби анъаналарига мувофиқ, маънавий ва ижтимоий раҳбарлик қилувчи шахс (муршид, халифа ёки ижтимоий фаол фуқаро) энг аввало ўз хулқ-атвори, ҳалоллиги ва фаолияти билан жамиятга шахсий намуна кўрсатиши шарт. Нутқ ва амалиёт ўртасидаги номутаносиблик тасаввуфий нуқтаи назардан қораланади. Янги Ўзбекистонда давлат ва жамият бошқарувида, таълим ҳамда ижтимоий соҳаларда фаолият юритаётган ижтимоий фаол шахслар учун ушбу тамойил профессионал ва шахсий вафо, тўғрилиқ ҳамда масъулиятнинг олий мезони ҳисобланади.

Тўртинчидан, Ҳамавийнинг “ижтимоий ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик” (тасамух)¹² ҳақидаги қарашлари кўп миллатли ва кўп конфессияли Янги Ўзбекистонда жамият барқарорлигини таъминлашнинг муҳим маънавий омилидир. Ҳамавий борлиқдаги барча мавжудотларни илоҳий тажаллининг турлича намоён бўлиши сифатида кўради. Унинг фалсафий онтологиясидан келиб чиқадиган оқибат шуки, ҳар бир инсон, қайси ирқ, миллат ёки эътиқодга мансуб бўлишидан қатъи назар, ҳурмат ва шафқатга лойиқдир. Бу ғоя мамлакатимизда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик ва умуминсоний гуманизм муҳитини янада мустаҳкамлашда маърифий пойдевор хизматини ўтайди.

Бешинчидан, Ҳамавий илмий меросининг педагогик ва маърифий-тарбиявий¹³ потенциали Янги Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим ва маънавий-маърифий ислохотлар тизимида муҳим ўрин тутиши мумкин. Мутафаккирнинг шахс тарбиясига беринган босқичма-босқич ёндашуви - яъни жисмоний, руҳий, интеллектуал ва ижтимоий камолотнинг уйғунлиги - замонавий педагогикада комил инсон ва ижтимоий фаол фуқарони тарбиялаш концепциялари билан тўлиқ ҳамоҳангдир.

Ҳамавий меросини ўқув дастурлари, олий таълим дарсликлари ва ёшлар билан ишлаш стратегияларига татбиқ этиш ёш авлодда миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган фаол ҳаётий позицияни шакллантиришга хизмат қилади.

¹⁰ Ҳамӣ, سعدالدين. محبوب المحبين / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۲۸۳-۲۸۲. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маҳбуб ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исоний, 1375/1996. - Б. 282-283.)

¹¹ Ҳамӣ, سعدالدين. محبوب المحبين / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۳۱۶-۳۱۵. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маҳбуб ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исоний, 1375/1996. - Б. 315-316.)

¹² Ҳамӣ, سعدالدين. محبوب المحبين / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۳۴۳-۳۴۲. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маҳбуб ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исоний, 1375/1996. - Б. 342-343.)

¹³ Ҳамӣ, سعدالدين. محبوب المحبين / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. - تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. - ص: ۳۹-۳۸. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маҳбуб ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳих: Ҳерман Ландольт. - Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исоний, 1375/1996. - Б. 38-39.)

Олтинчидан, Ҳамавий илгари сурган “умид ва маънавий матонат” (ражо ва сабр) категориялари¹⁴ жамият ва шахснинг ижтимоий-психологик барқарорлигини оширишда алоҳида аҳамиятга эга. Тушкунликлар, ижтимоий ўзгаришлар ва мураккаб шароитларда тушкунликка тушмаслик, келажакка ишонч билан қараш ва бунёдкорлик фаолиятини тўхтатмаслик Ҳамавий таълимотининг муҳим ахлоқий талабидир. Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар жараёнида учрайдиган қийинчиликларни енгиб ўтишда, фуқароларда ижтимоий оптимизм, сабр ва ғайрат-шижоатни мустаҳкамлашда ушбу тасаввуфий-ахлоқий тамойиллар маънавий қувват манбаи бўлади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки,

- Саъдиддин Ҳамавий таълимотида ижтимоий фаол шахс тушунчаси тасаввуфий онтология, гносеология ва ахлоқнинг мантиқий ҳамда амалий синтези сифатида намоён бўлади. Ҳамавий илгари сурган вилоят ва нубувват муносабати, Ҳақдан халқ сари қайтиш (сайр аниллоҳ бил-иллоҳ), космик ва ижтимоий мувозанат, футувват, маърифатпарварлик ва ҳақиқий зуҳд ҳақидаги ғоялар шахсни жамиятдан айри ҳолда эмас, балки жамиятнинг маънавий, ахлоқий ва ижтимоий таянчи сифатида кўришни тақозо этади;

- Саъдиддин Ҳамавийнинг мероси бугунги куннинг талаби, у Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг маънавий-маърифий қисмини бойитади, унга чуқур тарихий илдиз ва фалсафий мазмун бахш этади. Ҳамавий ижодидаги инсонпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари, бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг маънавий пойдеворини ташкил этади, унинг таълимоти Янги Ўзбекистонни маърифатли ва фаровон давлатга айлантиришда муҳим маънавий омиллардан биридир;

- Саъдиддин Ҳамавий меросини ўрганиш ва унинг ғояларини ҳаётга татбиқ этиш орқали биз ўзимиз учун маънавий-маърифий юксалиш йўлини очган бўламиз, бу йўл эса Янги Ўзбекистоннинг буюк келажagini таъминлайди. Ҳамавий мероси - бу маънавий чироқ, у бизни ҳар доим эзгуликка, ҳақиқатга ва билимга чорлаб туради, бу чироқнинг нури билан биз келажакни ёрита оламиз.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Комилов Н. *Тасаввуф*. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон, 2009. – 360 б.
2. Насафий А. *Инсони комил* / Танқидий матн муаллифи ва сўзбоши: Анри Корбен. – Техрон: Интишороти Тахурий, 1377/1998. – 450 б. (نسفی، عزیزالدین. انسان کامل / با مقدمه و تصحیح.) هانری کرین. – تهران: انتشارات طهوری، ۱۳۷۷/۱۹۹۸.)
3. Chittick W. C. *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination*. – Albany: State University of New York Press, 2010. – 478 p.
4. Насафий А. *Кашф ул-хақойиқ* / Танқидий матн ва тасҳиҳ: Ҳерман Ландольт. – Техрон: Интишороти Тахурий, 1379/2000. – 320 б. (نسفی، عزیزالدین. کشف الحقایق / تصحیح و مقدمه.)

¹⁴ Қаранг: همایی، سعدالدین. محبوب المحبین / تصحیح و مقدمه: هرمان لاندولت. – تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۵/۱۹۹۶. – ص: ۴۱-۴۲. (Ҳамавий, Саъдиддин. Маҳбуб ул-муҳиббин / Танқидий матн ва тасҳиҳ: Ҳерман Ландольт. – Техрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум исоний, 1375/1996. – Б. 41-42.)

(.هرمان لاندولت .- تهران :انتشارات طهورى، ۱۳۷۹/۲۰۰۰)

5. Насафий А. *Зубдат ул-хақойиқ* / Таҳқиқ ва тасҳиҳ: Насруллоҳ Пуржаводий. – Теҳрон: Маркази наشري донишгоҳи, 1381/2002. – 180 б. (نفسى، عزيزالدين. زبدة الحقايق / تصحيح و تحقيق). نصرالله پورجوادی. – تهران :مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱/۲۰۰۲)
6. Trimingham J. S. *The Sufi Orders in Islam*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 368 p.
7. Хужвирий А. Ҳ. *Кашф ул-маҳжуб* / Таҳқиқ ва муқаддима: Валентин Жуковский. – Теҳрон: Интишороти Таҳурий, 1358/1979. – 600 б. (هجويرى، ابوالحسن على بن عثمان. كشف المحجوب). تصحيح و مقدمه: والنتين ژوکوفسكى. – تهران :انتشارات طهورى، ۱۳۵۸/۱۹۷۹ /
8. Ҳамавий С. *Маҳбуб ул-муҳиббин* / Танқидий матн ва тасҳиҳ: Ҳерман Ландольт. – Теҳрон: Интишороти Пажӯҳишгоҳи улум инсоний ва фарҳанги, 1375/1996. – 512 б. (همایى، سعدالدين. محبوب المحبين / تصحيح و مقدمه: هرمان لاندولت. – تهران :انتشارات پژوهشگاه علوم انسانى، ۱۳۷۵/۱۹۹۶)